

IGOR KARAMAN: PRIVREDA I DRUŠTVO HRVATSKE U 19. STOLJEĆU, Zagreb 1972. Izd. Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest i Školska knjiga, 365 str.

Novoosnovani Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, svojim monografskim i ostalim izdanjima, objelodanio je i vrsno odabrani izbor rasprava i članaka našega poznatog stručnjaka za noviju ekonomsku povijest Hrvatske Igora Karamana. Pri objavljivanju tih priloga proveden je manje-više kronološki razvojni redoslijed od ilirizma do prvoga svjetskog rata s pojedinim manjim devijacijama, koje sežu i u 18. stoljeće, npr. pri prikazu ekonomsko-socijalnih determinenti u razvoju grada Karlovca (str. 38—50) i osvrta na gospodarske prilike u Senju 18. i 19. stoljeća (str. 51—62).

Većina priloga, prema riječima samoga autora, rezultat je njegova ranijeg istraživačkog rada, a gotovo svi su napisani »[...] tijekom posljednjih pet-šest godina i dijelom su već usmeno bili izloženi u referatima na različitim znanstvenim skupovima, a zatim (opremljeni potrebnim historiografskim aparatom) objavljeni [...] u našim časopisima ili zbornicima«. Šteta je samo što uz svaki prilog, to više što su kod pojedinih nastale i manje izmjene, skraćivanja i mijenjanje naslova, nije navedeno i mjesto prvog objelodanjivanja jer bi tako kompariranjem bilo dostupnije ustanovljivanje ranije navedenih izmjena i eventualnih dopuna. Autor, osim toga, navodi da je »Dio članaka pripremljen [...] međutim posebno za ovo izdanje«, pa je i taj navod, smatramo, bilo potrebno objaviti uz takav prilog.

To su ipak manje značajni nedostaci koji u cjelini ne umanjuju vrijednost tih radova na koje ćemo se samo u najglavnijim crtama osvrnuti.

Kompozicija čitave knjige vrlo je pregledna i objelodanjeni prilozi unutar pojedinih skupina čine i, regionalno zahvaćeni, zaokružene cjeline u kronološkoj ljestvici. Tako čitalac dobiva veoma dobar uvid u naš opći privredno-društveni razvoj današnjeg teritorija SR Hrvatske u 19. stoljeću. Takvu jednu cjelinu čine prvi prilog »Ekonomске prilike u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda« (str. 9—22) s raspravom »Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u hrvatskim zemljama do prvog svjetskog rata« (str. 302—348). Od izuzetne je vrijednosti drugi po redu rad, jer je to zapravo do sada prva i jedina sinteza industrijskog razvoja u hrvatskim zemljama do prvoga svjetskog rata.

Vrlo dobar članak o Ambrozu Vranjicanu (str. 23—37) zaslužuje već i zbog toga da bude napose naveden, što je jedan od malobrojnih naših radova u kojima je obrađeno nastojanje i rezultati jednog našeg čovjeka u vrijeme ilirizma, a koji se odlikovao »svojim udjelom u gospodarskom i društveno-političkom životu sjeverne Hrvatske« svoga vremena kao što s pravom ustanovljuje Karaman. Osim toga autor je s punim pravom na kraju toga priloga utvrdio »[...] da su gotovo sva važnija pitanja gospodarskog života sjeverne Hrvatske u razdoblju nastajanja građanskog društva i kapitalističke privrede bila na neki način prisutna u djelovanju A. Vranjicana«.

Ovom prilikom ujedno bismo upozorili na potrebu daljnjeg istraživanja ne samo Vranjicanijevog rada i njegove obitelji već i rada ostalih pojedinih ličnosti u 19. stoljeću, a i ranije, koje su, napose u ekonomskom razvoju Hrvatske, teoretski i praktički bile na visini a njihov rad i rezultati su sve do danas ostali po strani i neobrađeni. Ako bismo samo nastavili rad na ličnostima iz vremena ilirizma, nikako ne bismo smjeli izostaviti Ljudevita Vukotinića, Franju Lovrića, Franju Ferdinanda Šporera, koji su manje-više djelovali u duhu Disertacije Janka Draškovića, proširujući ujedno prema novonastalim prilikama i stanju od 40-tih godina nadalje svoje poglede, razmatranja i prijedloge.

Dva daljnja članka, prvi o Karlovcu (str. 38—50) i drugi o Senju (str. 51—62) čine također malu ali vrijednu zaokruženu cjelinu, to više, što su ta dva naša grada, s obzirom na svoju trgovačku prošlost, napose u 18. stoljeću, bila značajna. Na to s obzirom na Karlovac s pravom upozorava autor i kaže da je značenje Karlovca u 18. stoljeću sve veće i praćeno je »njegovim postupnim oslobađanjem od vojnokrajiske jurisdikcije i pretvaranjem u slobodni grad potkraj 18. stoljeća«. U drugom prilogu autor iznosi važne podatke o prometnim prilikama grada Senja, te ukazuje na to da je uzrok naglog pada senjske trgovine u drugoj polovici 19. stoljeća bila izgradnja pruge Sisak—Zidani most i pruge Karlovac—Rijeka. Obje su uzrokovale »[...] nagli pad poduzetničke djelatnosti u gradu Senju, i to upravo u doba kad razvojačenjem nestaje onaj činilac na koji su se Senjani mogli osloniti u svojim nastojanjima da i u izmiješnjim uvjetima prometa očuvaju svoje stečene pozicije«.

Zadržali bismo se i na raspravi »Počeci industrijske privrede u građanskoj Slavoniji (1850—1860)« (str. 86—98), koja je rezultat autorovih arhivskih istraživanja u Historijskom arhivu Osijeka. Tako su doprli u javnost sve do pred kratko vrijeme nepoznati izvještaji Slavonske trgovačke komore iz pera njena tajnika Josipa Posnera (Originalan prilog objelodanjen je u Radovima Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb 1968, 6). Karaman utvrđuje da »[...] razmatranja tajnika osječke komore veoma reljefno pokazuju u kojim su se okvirima tada kretale ekonomsko-političke ideje i stavovi privrednih krugova građanske Slavonije. Može se uočiti da je njihovo djelovanje uglavnom ograničeno na podravsku regiju, s Osijekom kao središtem, a posavske krajeve Slavonije pod vojnokrajiskom upravom osjećaju toliko udaljenima od vlastitih interesa da promet na Savi općenito drže užom hrvatskom stvari«. Taj stav zadržan je ipak samo kraće vrijeme, jer nastupaju oveće promjene 60-ih godina u prometnoj željezničkoj politici, pa i Slavonska trgovačka komora podržava »[...] i zahtjev za ostvarenje hrvatsko-slavonske transverzalne magistrale na tradicionalnom potezu od istočnih krajeva do sjevernojadranskih luka«. Svakako, objavljeni tajnički izvještaji vrijedan su materijal, to više što iz njih dobivamo prilično vjernu sliku općega ekonomskog stanja u dijelu Slavonije 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća. Smatramo da bi započeta istraživanja trebalo sistematski nastaviti i pri tome osvijetliti i ocijeniti ukupan rad Posnera, koji je, kao što znamo, sve do 1885. bio komorski tajnik, napustivši nakon 30-godišnjeg rada zbog bolesti tu funkciju. Osim toga ne bi bilo zgorega na istovjetan način detaljnije analizirati i izvještaje Splitske trgovačke komore u vrijeme njenog tajnika Koste Vojnovića, pa senjske u vrijeme tajnikovanja Sebalda Ciglara, riječke itd. To više što je opće poznato da upravo sačuvani komorski izvještaji, u nedostatku ostalog izvornog materijala, ostaju ponekad istraživaču jedini dostupan materijal. Rad »Značenje Vojne krajine u gospodarskom razvitku Slavonije (1849—1873)« (str. 99—114) čini također lijepo zaokruženu omanju cjelinu sa studijom koju

je autor objelodanio pod naslovom »Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa (1848—1873)« (str. 63—75). Svakako, Karamanov je prilog o Vojnoj krajini vrijedna dopuna radovima Mirka Valentića, pa rezultati obojice povjesničara daju podstrek i njima i ostalim da se istraživanja nastave kako bi se što prije dobila koliko-toliko realna gospodarska slika prostora, koji je umjetno bio odvojen od građanske Hrvatske, tendirajući gospodarski velikim dijelom ipak prema svome matičnom središtu. Tu je povezanost s pravom uočilo Gospodarsko društvo osnovano 40-tih godina 19. stoljeća, pa je ono onda i preko svojih podružnica, koje je osnivalo i u Krajini, nastojalo podići zaostalog tamošnjeg seljaka i poboljšati njegove gospodarske prilike. Radi toga su i u Krajini držana predavanja, posjećivali su je stručnjaci i davali praktične upute.

Daljnji razvoj Slavonije obradio je Karaman u veoma dobrom prilogu pod naslovom »Ekonomske prilike i formiranje radničke klase u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća« (str. 163—176). Ističe napredak u drvnjoj proizvodnji, te ustanovljuje s pravom da je: »Širenje eksploatacije drvene građe iz slavonskih šuma u Posavini i Podravini povezano [...] u prvom redu s porastom proizvodnje hrastovih bačvarskih dužica za izvoz u zapadnu Evropu, a napose u Francusku i Njemačku.« Taj izvoz je sve veći i jači, a doživljava uz ostalu drvenu proizvodnju svoj najveći opseg »[...] na prijelazu stoljeća«. Karaman se zaustavio i na pojavi radničke klase u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća te zaključio da radništvo u Slavoniji do krize 1873, kao i drugdje, nastoji izboriti što bolje životne i radne uvjete. Na taj rad se logički nadovezuje opsežna studija »Razvitak industrijske privrede, prometa i novčarstva u Slavoniji u doba nagodbenog sustava (1868—1918)« (str. 127—253). Ta je studija ponešto skraćena verzija ranijeg Karamanovog rada »Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868—1918)«, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, Slavonski Brod, 1966, 4, 283—374. Vjerujemo da je autor promijenio naslov zato, što je izostavio posljednje poglavlje u kome je u originalu razradio i agrarnu privredu Slavonije. Međutim sve ostalo je preuzeto iz ranije radnje tako da su i osnovne postavke i zaključci također istovjetni.

Tri su priloga iz povijesti privrede i društva u Dalmaciji u 19. stoljeću to vredniji, što možemo reći da, osim Karamana i Dinka Foretića, i onako gotovinitko drugi ne posvećuje dovoljno pažnje povijesno-privrednom razvoju obalnog pojasa, dok smo u pogledu razvoja povijesti pomorstva u mnogo boljem položaju, zahvaljujući naporima i rezultatima Olivera Fije i Stjepana Vekarića. Isto tako nisu za odbaciti veći i manji prilozi inženjera Josipa Morpurga koji je kao stručnjak i s povijesnog aspekta obradio prilično podrobno i dobro dalmatinsku industriju cementa, koja je bila na glasu već i u 19. stoljeću, nastavljajući tu tradiciju sve do današnjih dana. U radu »Sastav i socijalno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća« (str. 115—138) Karaman je s pravom ustanovio da je: »Znanstveno-izučavanje socijalne strukture stanovništva na području Hrvatske u preporodno-doba dosad [...] još oskudno, pa je zbog toga također manjkavo i naše poznavanje uloge i značenja pojedinih građanskih slojeva i ekonomsko-socijalnih grupacija u javnom životu. Očito je da se veliki dio aktivnosti u buđenju i širenju nacionalne svijesti i djelovanju na kulturnome, umjetničkom i političkom planu, može pripisati u zaslugu inteligenciji građanskog (pučkog) porijekla. Međutim materijalnu osnovu morala je osigurati privredna, poduzetnička buržoazija, a njezina obilježja nisu još dovoljno osvijetljena s gledišta gospodarske i socijalne

povijesti.« Svakako, upravo je taj podatak rak-rana naše gospodarske i socijalne povijesti, jer je takvo istraživanje mučno i dugotrajno a dobiveni rezultati mogu biti izrečeni ponekad samo sa svega nekoliko statističkih podataka, kojima je jasno prethodio dugoročan istraživački rad, temeljen na proučavanju sačuvanih statistika, starih shematizama, različitih kazala, i to imeničkih, pojedinih sačuvanih fondova itd. itd.

Ne manje je zanimljiva i rasprava »Uloga Šibenika u dalmatinskoj privredi potkraj 19. i na početku 20. stoljeća« (str. 290—301). Autor opisuje mnoge teškoće u kojima je nastajala privreda toga našeg dalmatinskog grada. One su bile uslovljene i time što je čitavo šibensko područje bilo pod ingerencijom Zadarske trgovačke komore, na čiji su se rad u suvremenoj štampi često žalili šibenski krugovi. I to zbog toga što je Zadarska trgovačka komora bila »[...] pod talijanaškim utjecajem«, pa je iz tog razloga zanemarivala Šibenik i njegov privredni razvitak.

Rasprava »Privredni razvitak grada Rijeke u doba nagodbenog sustava do prvog svjetskog rata« (str. 139—162), jest sinteza više koju je, s obzirom na toliko složenu trgovačko-prometnu privrednu problematiku grada, s uspjehom opet jednom napisao Karaman. Sumirajući svoje istraživačke rezultate i koristeći se radovima ostalih autora, Karaman je tom sintezom obuhvatio gotovo sve bitne faktore privrednog razvoja Rijeke od 1868. do 1914. Zaključujući tu svoju raspravu kazao je i ovo: »Kad obuhvatimo na kraju, jednim pogledom cjelokupni razvitak privrednog života Rijeke u doba nagodbenog sustava do rata, možemo utvrditi da je tijekom tih pet desetljeća taj grad nesumnjivo veoma ojačao osnove za svoj izvanredno važan položaj prometnog čvorišta koje povezuje pomorsku trgovinsku djelatnost na Jadranu, Sredozemlju i drugim morima s prostornim zaleđem tadašnjega ugarsko-hrvatskog područja. Također su se u to vrijeme, djelomično pod neposrednim utjecajem tranzitnog prometa, razvile i druge oblasti gradskog privrednog života. Međutim, jednako tako možemo uočiti da je čitav taj razvitak u danim uvjetima ekonomsko-političke strukture Monarhije imao i svoje prilično jasno označene granice. Tijesni okvir koji je riječkom području bio određen kao ekspozituri vladajućih društveno-ekonomskih činilaca u Mađarskoj izolirao ga je od njegova izravnoga prirodnog zaleđa i onemogućio mu širi zamah i potpuniju realizaciju svih pogodnih prilika da Rijeku razvije svoju ulogu jednoga od vodećih gradova Hrvatske.« Svakako, taj je Karamanov rad važan i značajan, jer popunjava neke osjetne praznine o kojima, gledajući s kronološkog aspekta, posjedujemo sada vanrednu monografiju Danila Klena »O privrednom stanju Rijeke u doba Ilirije«. Zatim ponovo nastaje ona lakuna od 1813. do 1868, koju barem do 1848, prema nekim indicijama, priprema se ispuniti Klen. Ipak još ostaje deficitarnim razdobljem preostalih 20 godina, koje bi također trebalo obraditi, pa bismo, uz Karamanovu raspravu, imali osnovno zacrtane komponente ekonomskog razvoja Rijeke, koja je i u prošlosti, kao i danas, bila privredno-društveno i politički jedno od najznačajnijih središta Hrvatske.

Na kraju treba reći da je Karamanova knjiga izuzetno korisno djelo i poželjno bi bilo da se pojavi i zbir njegovih rasprava i studija u kojima obrađuje i 18. stoljeće. Tekstovi u knjizi popraćeni su dobrim grafikonima, tabelama, geografskim kartama i ostalim ilustrativnim materijalom. Na kraju knjige priopćen j dobro komponiran oveci Zusammenfassung, pa Bilješka o piscu s izborom radova. Žalimo što priopćena bibliografija nije potpuna i što barem u njoj nisu

posebno obilježeni nekim znakom radovi objelodanjeni u knjizi. Izrađeno je i Kazalo imena, pa je i njime olakšano čitaocu korištenje priloga i objavljenih podataka.

Ovu našu informaciju završili bismo Karamanovim riječima zato što one izražavaju i naše mišljenje, a želimo da budu s vremenom ako ne potpuno a ono bar djelomično ostvarene. Karaman je, naime, s pravom ustanovio da »Pojedini prilozi objavljeni u ovoj knjizi omogućavaju bolje i detaljnije upoznavanje nekih važnijih kretanja [...]. No njihova je osnovna zajednička namjena da na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja doprinesu uočavanju bitnih, ključnih pojava i problema, te da tako budu podsticaj za buduće napore naših znanstvenika u osvjetljavanju povijesti privrede i društva Hrvatske u 19. stoljeću.«

Miroslava Despot

VERA ST. ERLICH: JUGOSLAVENSKA PORODICA U TRANSFORMACIJI. Studija u tri stotine sela. Liber, Izd. Instituta za književnost, Filozofski fakultet, Zagreb 1971, 514 str.

Prošle godine, u izdanju »Liber«, po drugi put je kod nas publicirana opsežna studija V. Erlich o transformaciji jugoslavenske porodice (prvo izdanje objavilo je IP »Naprijed« — Zagreb 1964. god. pod naslovom »Porodica u transformaciji — Studija u 300 jugoslavenskih sela«, 490 str.). V. Erlich (rođena u Zagrebu; studirala psihologiju u Zagrebu, Beču i Berlinu; do rata vodila brojna socijalno-psihološka istraživanja; od početka rata do 1960. god. bila van zemlje, od toga 8 godina u Italiji gdje je radila kao socijalni radnik pri UN i 10 godina u SAD kao predavač na University of California u Berkeleyju; danas predaje socijalnu antropologiju na Sociološkom odsjeku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) objavila je niz knjiga i članaka na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku, od kojih su najzapaženiji odjek imale dvije: »Porodica u transformaciji...«, koja je 1966. god. objavljena i na engleskom jeziku (»Family in Transition, A Study of 300 Yugoslav Villages«, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, USA), i »U društvu s čovjekom — Tragom njegovih kulturnih i socijalnih tekovina« (»Naprijed«, Zagreb 1968, 400 str.).

Studija o jugoslavenskoj porodici u transformaciji, koju ćemo ovdje ukratko izložiti, nastala je u periodu od 1937. do 1941. god. na prijedlog »nekolicine bosanskih studenata i mladih učitelja iz čitave zemlje« (15), a plod je uspješne suradnje više od tri stotine suradnika, pretežno učitelja, koji su proveli anketu, i znanstvenika koji su pomagali u statističkoj i metodološkoj obradi podataka. Od posljednjih posebno se ističu, od domaćih: S. Vukosavljević, Đ. Tasić, D. Franković, dr R. Bićanić, inž. B. Teodorović, prof. J. Đorđević i D. Jovanović, a od inozemnih znanstvenika: prof. M. Jahoda (izdala udžbenik o metodama socioloških ispitivanja), A. L. Krober i R. H. Lowie (glasoviti američki antropolozi). Zbog ratne opasnosti, anketa je provedena užurbano i uz velike napore. Materijali ankete su u posljednji čas prebačeni u inozemstvo i tako spašeni.